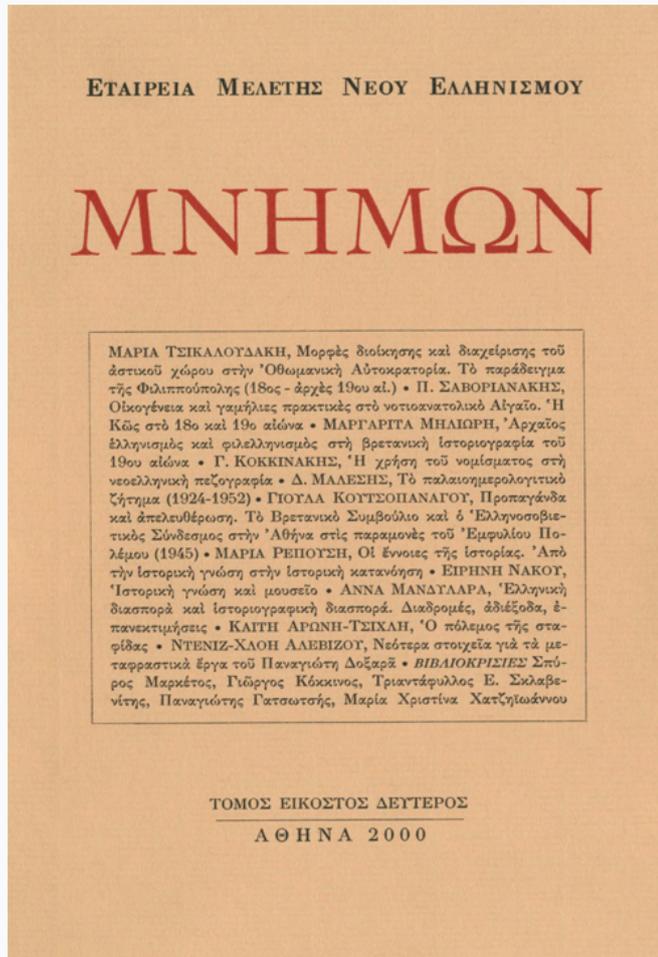

Μνήμων

Τόμ. 22 (2000)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ. ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ, ΑΔΙΕΞΟΔΑ, ΕΠΑΝΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

ANNA ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ

doi: [10.12681/mnimon.592](https://doi.org/10.12681/mnimon.592)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ Α. (2000). ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ. ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ, ΑΔΙΕΞΟΔΑ, ΕΠΑΝΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ. *Μνήμων*, 22, 239–246. <https://doi.org/10.12681/mnimon.592>

ANNA ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ
ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ, ΑΔΙΕΞΟΔΑ, ΕΠΑΝΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Διαδρομές και αδιέξοδα: ιστοριογραφικά αδιέξοδα της γράφουσας θα ήταν ακριβέστερο. Γιατί οι ιστοριογραφικές διαδρομές και η συζήτηση περί του φαινομένου της διασποράς είναι μακρές και ευτυχώς ανολοκλήρωτες. Έτσι το παρόν κείμενο προτίθεται απλώς να εκθέσει συνοπτικά και συμβολικά τις έμμονες αμηχανίες που δημιούργησε η ενασχόληση, επί μακρόν, με τη δραστηριότητα ελλήνων εμπόρων-επιχειρηματιών στη Μασσαλία του 19ου αιώνα. Γι' αυτό δεν θα αναφερθούν συγκεκριμένες εργασίες, παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις.

Λεβαντίνοι και Ευρωπαίοι

1843. Γράφει ο δεκαοκταετής έμπορος Δημήτριος Πετροκόκκινος από τη Σμύρνη προς τον πατέρα του, διευθυντή των εταιρειών τους στη Μασσαλία, Μιχαήλ:

«Βλέπω τα παράπονά σου με την Σμύρνη και έχεις μεγαλύτερον δίκαιον· όχι μόνον είναι μικρή πόλις δια το εμπόριον αλλά είναι και θεόλοιοι οι έμποροι εδώ...». «...μείνε ήσυχος· τώρα θα ιδείς τι είναι να είναι ένας μας εις το Λεβάντε. Αυτά επέρασαν πλέον, τώρα αι λεβαντίνικαι προφάσεις δεν περνούν». (Σμύρνη, 29 Σεπτεμβρίου 1843, Σμύρνη 19 Οκτωβρίου 1843)¹.

«Ελπίζω πλέον ότι έως την άνοιξιν θέλω τα έχειν οικονομημένα. Διότι δεν επιθυμώ κι εγώ ολιγώτερον να ελθώ μίαν ώραν αρχήτερα αυτού, να ευρεθώ μέσα εις την φαμελιά μας, να ευρώ όλας μου τας αναπαύσεις και τας διασκεδάσεις. Διότι μη νομίσεις ότι η Σμύρνη έχει μεγάλη θέλγητρα δι' εμέ· εμπορεί να αρέσει εις τους Λεβαντίνους οι οποίοι δεν είδαν Ευρώπην, δι' ένα όμως όστις έρχεται από μεγάλην Ευρωπαϊκήν πόλιν δεν της ευρίσκει πολλά καλά. Εξεύρεις τι εντύπωσιν μου κάμνει όταν κάθομαι πλησίον του παραθύρου και βλέπω τον

1. Ιδιωτικό Αρχείο Πετροκόκκινου, βλ. την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Anna Mandilara, *The Greek Business Community in Marseille, 1816-1900: Individual and Network Strategies*, European University Institute, Φλωρεντία 1998.

δρόμο; στοχάζομαι ότι ευρίσκομαι ακόμη εις το Αρτ. Έπειτα αι καμήλες με τας καμπάνας, οι χαμάληδες, αι πέτραι του δρόμου αι οποίαι ξεσχούν ποδάρια και παπούτζια τελειώνουν το εγκώμιον της Σμύρνης» (Σμύρνη, 19 Νοεμβρίου 1843).

Δύο μήνες νωρίτερα είχε γράψει: «Όλοι με γνωρίζουν και με χαιρετούν χωρίς να τους γνωρίζω· νομίζω ότι κανένας εις την Σμύρνην δεν είναι που να μην με γνωρίζει· εις όποιαν συντροφιά και να υπάγω ευθύς μου κάμνουν χίλιας τζιριμόνιας και να σου ειπώ την αλήθειαν εάν δεν ήτον τόσον νεκρόν το εμπόριο εδώ ήθελα να περάσω όλην μου την ζωήν εις την Σμύρνην». (Σμύρνη, 29 Σεπτεμβρίου 1843).

Το ιστορικό τεκμήριο δεν είναι σπάνιο και σίγουρα δεν έχει τη μεγαλοπρέπεια οικογενειακών πορτρέτων, τίτλων ευγενείας, οικόσημων, μαρμάρινων τάφων, επιβλητικών εξοχικών επαύλεων, εντυπωσιακών αστικών μεγάρων ή απομνημονευμάτων. Είναι απόσπασμα ενός εμπορικού γράμματος, από τα χιλιάδες που έστελναν και λάβαιναν καθημερινά οι έλληνες εμπορευόμενοι σ' Ανατολή και Δύση. Έχει, όμως, μια σπάνια ιδιότητα: ενώ ο αποστολέας, καθώς και ο παραλήπτης ανήκουν στους έλληνες μεγαλεμπόρους της διασποράς (εφοδιασμένους με όλα τα παραπάνω συμπαρομαρτούντα), αποκαλύπτει, με μεγάλη αθωότητα, νοοτροπίες και αντιφάσεις, γόνιμες για τον ιστορικό. Και λέω αθωότητα, γιατί, δεν απευθύνεται σε εμας, όπως ας πούμε κάποιο απομνημόνευμα, και δεν έχει την κανονιστική πρόθεση ενός κρατικού εγγράφου.

Ας σταθούμε λίγο στο κείμενο. Ο νεαρός έμπορος χαίρει υπολήψεως και δημοτικότητας στην καλή κοινωνία της Σμύρνης και, πάνω στον ενθουσιασμό του, δηλώνει στον πατέρα ότι θα μπορούσε να περάσει όλη του τη ζωή εκεί. Δεν έχουμε την απάντηση, αλλά από το επόμενο γράμμα του Δημητρίου καταλαβαίνουμε ότι η κριτική για τον τρόπο που γίνονται οι δουλειές στο Λεβάντε εκφράζει περισσότερο τις αντιλήψεις του πατέρα παρά τις εμπειρίες του γιού. Αντιλήψεις, που προσπαθούν να δικαιώσουν μια σημαντική επιλογή που ο πατέρας Μιχαήλ Πετροκόκκινος είχε κάνει είκοσι χρόνια πριν: μετανάστευση σε μια ευρωπαϊκή πόλη, στη Μασσαλία στην περίπτωση αυτή. Αλλά πρόκειται πραγματικά για «μεγάλην Ευρωπαϊκήν πόλιν»; Σύμφωνα με τις περιγραφές του «λεβαντίνου» (κατά πώς λέει ο Δημήτριος) Ανδρέα Συγγρού, η Μασσαλία της δεκαετίας του 1840-50 δεν είχε να επιδείξει και πολλά: «Η Μασσαλία μοι εφάνη τότε (1859) μία ακάθαρτος πόλις, στερουμένη και οδών ευβάτων, ακόμη και ικανού φωτός, επέστρεφον και εκ Παρισίων νωπός εκ των θελγήτρων του εκεί βίου, ώστε ήτο επόμενον να ευρίσκω όλα τα Μασσαλιωτικά αφορήτως κακορρίζικα»².

2. Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, Εστία, Αθήνα 1908, τ. Α', 345.

Αλλά, εδώ δεν θα μας απασχολήσει η αλήθεια της μιας ή της άλλης άποψης. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι η αποκάλυψή τους, η μεταμόρφωσή τους σε βασικές κατηγορίες σκέψης που προσδιόριζαν ιδέες, στάσεις, στρατηγικές.

Οικείοι οι περιβάλλοντες οικονομικο-κοινωνικοί και γεωγραφικοί χώροι: μεγαλέμποροι «ομογενείς», «λεβαντίνοι» στην καταγωγή, εγκαταστημένοι σε ευρωπαϊκές πόλεις, που εμπορεύονται τα προϊόντα του Λεβάντε και της Μαύρης Θάλασσας. Πολύπλοκες, όμως, και συχνά αντιφατικές οι «αναπαραστάσεις» του «εαυτού» και του «έτερου», του «έλληνα», «ομογενή», «λεβαντίνου» ή «ευρωπαϊού», όταν ο ερευνητής αφουγκράζεται προσεκτικά τον μάρτυρα, αυτόν για τον οποίον, άλλωστε, κάνει ιστορία. Πολλά και τα εισαγωγικά που σκοπό έχουν να μας εισαγάγουν στην συζήτηση.

Περί ποίου φαινομένου ομιλούμε;

Στον κατάλογο που εξέδωσε το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου και το περιοδικό ιστορίας *Historein/Ιστορείν*, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων με θέμα «Το ιστορικό βιβλίο από τη μεταπολίτευση έως σήμερα» (29 Νοεμβρίου - 8 Δεκεμβρίου 1999), το φαινόμενο της διασποράς χωρίζεται σε δύο υπο-κατηγορίες: «Διασπορά και παροικίες», «Ελληνορθόδοξες κοινότητες και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις» τοποθετούνται δε και οι δύο στην ευρύτερη κατηγορία «Εθνική ιδεολογία και ταυτότητες». Μέσα στο λήμμα «Διασπορά και παροικίες» διαβάζουμε ότι «οι ελληνικές κοινότητες, τελικά, δεν μπορούν να συμπεριληφθούν σε ένα ενιαίο πεδίο μελετών με κριτήριο την ανάπτυξή τους εκτός των ορίων του εθνικού κράτους. Αν η Ανατολική Μεσόγειος θεωρηθεί ως χώρος διασποράς, μετακίνησης και ανάμειξης των πληθυσμών, η ίδια η διαδικασία εθνικής ταύτισής τους, η οποία συντελέστηκε στη διάρκεια των πρόσφατων αιώνων, προβάλλει ως πεδίο διερεύνησης» (σ. 23).

Διασπορά, παροικίες, κοινότητες, ελληνορθόδοξες κοινότητες. Νομίζω ότι βρισκόμαστε στην καρδιά των ιστοριογραφικών διαδρομών και αδιεξόδων. Πολύ σωστά οι συγγραφείς υπογραμμίζουν ότι, με μοναδικό κριτήριο τη δημιουργία τους εκτός των ορίων του εθνικού κράτους, δεν μπορούν να συμπεριληφθούν σε ένα ενιαίο πεδίο μελετών. Εκείνο, βέβαια, που δεν γνωρίζω είναι αν μπορούν να αποτελέσουν ενιαίο πεδίο μελετών, με διαφορετικά εννοιολογικά εργαλεία και μεθόδους. Αλλά σ' αυτό θα επανέλθω. Για την ώρα αρκεί να σημειώσω ότι η εγγενής πολυθεματικότητα του φαινομένου δεν προάγεται, κατά τη γνώμη μου, σε ιστορική σύνθεση, όταν χρησιμοποιούνται «κατά βούληση» όροι, που δεν έχουν την απαιτούμενη θεωρητική ανάλυση, ώστε να εγγραφούν στο επίπεδο της έννοιας, του εννοιολογήματος, έστω και στο στάδιο της επεξεργασίας. Το «κατά βούληση» είναι βέβαια υπερβολικό. Κάθε ερευνητής προσπαθεί να περιγράψει τους όρους που χρησιμοποιεί, συνήθως εμπειρικά, αφού αυτό του

λένε οι πηγές του. Και είναι αλήθεια, πως οι μάρτυρες της εποχής στα ιδρυτικά εκκλησιών, κοινοτήτων, αδελφοτήτων, συναδελφοτήτων ή συλλόγων, δε φείδονταν όρων. Μιλάμε, άλλωστε, για μια εποχή που οι νεολογισμοί, οι εξελληνισμένες ιταλικές και γαλλικές κυρίως λέξεις, ανθούσαν. Για παράδειγμα, στα ιδρυτικά βουλεύματα της ορθόδοξης εκκλησίας της Μασσαλίας στα 1820, οι υπογεγραμμένοι αυτοαποκαλούνται «ομογενείς», «εν Χριστώ αδελφοί», η εκκλησία αναφέρεται ως «ευκτήριος οίκος» ή «καπέλλα» κ.ο.κ. Γίνεται, δηλαδή εύκολα αντιληπτό ότι για τον ιστορικό δεν αρκεί η αναφορά του μάρτυρα· η υιοθέτηση του ενός ή του άλλου όρου —που ο μάρτυρας, ενδεχομένως, χρησιμοποιεί— αποτελεί ερμηνευτική επιλογή που προϋποθέτει θεωρητική υποστήριξη.

Αντίθετη περίπτωση αποτελούν οι όροι «διασπορά» και «παροικία». Ενώ είναι διαδεδομένες έννοιες, που έχουν τύχει κάποιας επεξεργασίας, δεν απекδύονται, στην ελληνική ιστοριογραφία³, το εμπειρικό παρελθόν τους. Συμβατικά, μεταξύ των ιστορικών, δηλώνουν τους Έλληνες που εγκαταστάθηκαν κατά το τέλος του 18ου και τον 19ο αιώνα στη μη οθωμανική Ευρώπη, για να διαχωριστούν από εκείνους που γεννήθηκαν και διέμεναν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Όμως, γιατί όχι και οι Έλληνες της Μασσαλίας «ομογενείς» αφού έτσι αυτοονομάζονταν; Και ο Ανδρέας Συγγρός πού ανήκει; Σύμφωνα με την καταγωγή του είναι «ομογενής», σύμφωνα με την περιουσία του ανήκει στους μεγαλεμπόρους-μεγαλοεπιχειρηματίες της «Διασποράς», ως προς τον Δημήτριο Πετροκόκκινο είναι «Λεβαντίνος», ως προς τους μικρεμπόρους συμπατριώτες του «Φράγκος» και μέσα από τα απομνημονεύματά του «Χίος την καταγωγήν».

Τέλος, ο όρος «κοινότητα» αποτελεί, νομίζω, τον αγαπημένο «ευρετικό μύθο» του φαινομένου της διασποράς, γι' αυτό θα επιμείνουμε λίγο. Στη μελέτη της για τις Ελληνορθόδοξες Κοινότητες στη Μικρά Ασία, η Σία Αναγνωστοπούλου, με μία συγκριτική ερμηνευτική προσέγγιση, υπογραμμίζει⁴: «...όπως είναι γνωστό τόσο από τις ερμηνείες που κατά καιρούς έχουν δοθεί στη γέννηση του θεσμού της κοινότητας, όσο κι από τις μυθοποιήσεις περί «της συνέχειας του ελληνισμού μέσα από τις κοινότητές του» (κι άλλες σχετικές), που έχουν οικοδομηθεί πάνω σ' αυτήν, η χρήση και μόνο του όρου παραπέμπει

3. Στην αγγλόφωνη και την γαλλόφωνη βιβλιογραφία, απ' όσο γνωρίζω, δεν λείπουν οι μελέτες και τα συνέδρια γύρω από φαινόμενα «διασποράς», κυρίως των Εβραίων, των Κινέζων, των Αρμενίων και των Λιβανέζων. Ενδεικτικά, ο ερευνητής μπορεί να βρει χρήσιμες αναλύσεις στις εργασίες: G. Sheffer, *Diasporas and International Relations*, Λονδίνο 1986· J. A. Armstrong, «Mobilised and Proletarian Diaspora», *American Political Science Review*, τ. 70, Ιούνιος 1976.

4. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρομιών στο Ελληνικό Έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 27.

σ' ένα θεσμό σταθερό, σ' ένα θεσμό μάλιστα ο οποίος έχει από πάντα (από τότε;) σταθερή λειτουργία σ' ένα σταθερό πλαίσιο, ενώ ο όρος έχει σταθερά το ίδιο περιεχόμενο. Και μάλιστα στο βαθμό που οι κοινότητες... ούτε ομοιογενείς ως προς την οργάνωσή τους ήταν, ούτε αποτελούσαν ένα κοινό φαινόμενο για όλον τον οθωμανικό χώρο καθ' όλη την οθωμανική περίοδο. Από τη στιγμή που οι κοινότητες προέκυψαν από την κατ' αρχήν τυπική διάκριση των πληθυσμών ανάλογα με τη θρησκεία τους, άρα από τη στοιχειώδη οργάνωση γύρω από την ενορία, η εσωτερική τους οργάνωση και η εξέλιξή τους ήταν ανάκλαση των κοινωνικο-οικονομικών φαινομένων της περιοχής, ενώ ο σημαντικός μη θεσμοθετημένος ρόλος που έπαιζαν στο διοικητικό (φορολογικό κυρίως) οθωμανικό μηχανισμό ήταν αποτέλεσμα της αποκέντρωσης και διάλυσης του παραδοσιακού οθωμανικού συστήματος».

Στην περίπτωση των Ελλήνων της Μασσαλίας, η έλλειψη θεσμοθετημένης κοινότητας με οδήγησε στο εύλογο ερώτημα της επίδρασης των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών της φιλοξενούσας χώρας στην οργάνωση των εμπορευομένων θρησκευτικών ή εθνικών μειονοτήτων. Η σύγκριση δε με άλλους οργανωτικούς θεσμούς Ελλήνων της Δυτικής Ευρώπης και της Αιγύπτου κατέδειξε ότι, ενώ υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες, οι θεσμοί αυτοί διαφοροποιούνται σημαντικά, επειδή ακριβώς ήταν το αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών, διοικητικών και οικονομικών αποφάσεων της εκάστοτε χώρας. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι οι μειονότητες έπαιζαν ρόλο απλώς εκτελεστικό. Διαγράφει όμως το πλαίσιο πρωτοβουλιών και, συχνά, αντιπαραθέσεων με τις αρχές της χώρας.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι: α) ακόμη κι αν θεωρήσουμε το υπό εξέταση φαινόμενο ως ενιαίο, όλοι οι παραπάνω όροι αποτελούν πεδίο διερεύνησης και όχι δεδομένες και σταθερές πραγματικότητες β) οι σημαντικές μελέτες πάνω στο φαινόμενο της διασποράς, που έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία χρόνια, επιβάλλουν τη συνολική επεξεργασία εννοιών, ώστε το πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό να μην υποβαθμιστεί σε εικονογραφία του προφανούς.

Έχουν περάσει πολλά χρόνια από την εποχή που το εν λόγω φαινόμενο αποτελούσε ερμηνευτικό *passé partout* της ελληνικής εκείνης ιστοριογραφίας, που αναζητούσε εξηγητικά σχήματα μακράς διάρκειας, χωρίς τις απαιτούμενες εμπειρικές μελέτες. Η έρευνα, βέβαια, προχώρησε και αποκάλυψε πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό, το οποίο, όμως, δεν επαρκούσε ή δεν αναλύοταν με τέτοιο τρόπο ώστε να διαπραγματευθεί ζητήματα που είχε θέσει η θεωρητικότερη ιστοριογραφία.

Ένα τέτοιο ζήτημα είναι η περιοδολόγηση του φαινομένου της διασποράς, στο βαθμό που θεωρείται ενιαίο φαινόμενο. Ζήτημα θεμιτό, που απασχολεί κάθε ερευνητή. Στην περίπτωση, όμως, ενός φαινομένου που θεωρείται ότι έχει μεγάλη χρονική και γεωγραφική διασπορά, η γραμμική αντίληψη του χρόνου που

δομεί περιόδους ακμής και αναπόφευκτης παρακμής, χωρίς να λαμβάνει υπ' όψιν ταξικές ιεραρχήσεις, διαφορετικές επιχειρηματικές εκτιμήσεις και στρατηγικές διαφορετικών γενεών ή μέγεθος τέτοιων ομάδων, εγγράφεται αναπόφευκτα στα εξηγητικά σχήματα μακράς διάρκειας στα οποία ασκεί κριτική. Έτσι, παρατηρήθηκε, εξειδικευμένες μελέτες να επαναλαμβάνουν τις υποθέσεις περί γένεσης του φαινομένου, να εισάγουν τη δική τους περίοδο έρευνας και να καταλήγουν πάλι με υποθέσεις περί μιας παρακμής για την οποία δεν έχουν τεκμηριωτικό υλικό. Η έγνοια της περιοδολόγησης στοίχισε σε άγχος περιοδολόγησης.

Συγκριτική ιστορία και μετανάστευση

Αμηχανίες, άγχη, αλλά και η χαρά της περιπέτειας, της αναζήτησης, της ανακάλυψης. Το φαινόμενο της ελληνικής διασποράς είναι αλήθεια πως προσφέρει τέτοιες συγκινήσεις, περισσότερο από άλλα θέματα ιστοριογραφίας. Κάποιοι συνάδελφοι θα θυμούνται, ίσως, πως η ανακάλυψη κι η φωτογράφιση τάφων αποδείχθηκε μια ασυνήθιστα ευχάριστη και συγκινητική στιγμή της έρευνάς τους. Ή πάλι, πως η παραμικρή ένδειξη ελληνικού ονόματος ανάμεσα σε δεκάδες χιλιάδες γαλλικά, ιταλικά, γερμανικά, αγγλικά, ρωσικά, τουρκικά, αιγυπτιακά, αρκούσε για να μην θεωρηθεί μια ολόκληρη εβδομάδα εργασίας χαμένη. Προσωπικά θεωρώ, μάλιστα, ότι η συνάντηση με τους απογόνους της οικογένειας Πετροκόκκινου στη Μασσαλία, στάθηκε πολύ περισσότερο από χρήσιμη: τόσο το ιδιωτικό τους αρχείο, όσο και οι διηγήσεις τους, ακόνισαν την προσοχή μου σε θέματα που θεωρούνταν δεδομένα και ξεκαθάρισαν τις μεθοδολογικές μου επιλογές: μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στις «αναπαραστάσεις» του μάρτυρα, συγκριτική ανάλυση, εκεί όπου ήταν δυνατόν. Έτσι, οι έλληνες επιχειρηματίες στη Μασσαλία άρχισαν να γίνονται κατανοητοί, όχι αποκλειστικά σε σχέση με τα δικά μου ερωτήματα, αλλά κυρίως σε σχέση με τους συγχρόνους τους. Η συγκριτική μελέτη βρίσκεται στην αφετηρία της· μπορεί, όμως, πλέον να πραγματοποιηθεί με τους καλύτερους δυνατούς όρους, εφ' όσον σήμερα οι εργασίες υποδομής είναι ικανοποιητικές.

Από τα *Annales* μέχρι το *American Historical Association*, οι ιστορικοί, επικαλούνται συχνά τη συγκριτική μέθοδο, αλλά είτε τη χρησιμοποιούν σπάνια, είτε έμμεσα, χωρίς σαφή πρόθεση. Το φαινόμενο που εξετάζουμε (το οποίο κατά τη γνώμη μου θα έπρεπε να αναλύεται ως φαινόμενο μετανάστευσης και η «διασπορά» του 19ου ως μία από τις εκφάνσεις του) προσφέρεται για συγκριτικές μελέτες. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπάρχουν και στην ελληνική ιστοριογραφία τέτοιες προσπάθειες. Οι περισσότερες, όμως, είναι ανεπαρκείς, διότι η σύγκριση γίνεται αποσπασματικά και καταλήγει είτε σε γενικότατες ομοιότητες, είτε σε «ναρκισιστικές μικρές διαφορές», κατά την έκφραση του Φρόντ.

Χρησιμοποιώντας πάλι ως παράδειγμα τους Έλληνες της Μασσαλίας και ως αναλυτικό εργαλείο αυτό που η Nancy Green ονόμασε πολυσυγκριτικό μοντέλο⁵, θα διατυπώσω κάποιες προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

Είναι πια κοινός τόπος, χωρίς να αποτελεί κοινοτοπία, ότι κυρίαρχη αν όχι και αποκλειστική οργάνωση της επιχείρησης των Ελλήνων του εξωτερικού, ήταν η οικογενειακή οργάνωση που βασιζόταν στους εξ αίματος συγγενείς και δευτερευόντως στους εξ αγχιστείας, δημιουργώντας, έτσι, στενούς κύκλους εμπιστοσύνης· πραγματοποιούσε σχεδόν πάντα μυστικές αγοραπωλησίες· σύναπτε καλοζυγισμένους γάμους⁶. Η χιώτικη δε οικογενειακή οργάνωση της επιχείρησης αποτέλεσε σχεδόν το πρότυπο αυτού του είδους της πολυλειτουργικότητας. Είναι επίσης γνωστό ότι και άλλες μειονότητες σε διασπορά, που ειδικεύονταν στο εμπόριο ή σε τραπεζικές δραστηριότητες κάθε είδους, βασιζόνταν στην οικογένεια και θεσμοθετούσαν, άτυπα αλλά αυστηρά, κανόνες αμοιβαίας εμπιστοσύνης, ιεραρχίες, δικτυώσεις. Από την άλλη, έχει παρατηρηθεί ότι διάφορες ομάδες στον ευρύτερο χώρο της ελληνικής και βαλκανικής χερσονήσου συνδύαζαν επαγγελματική εξειδίκευση και τοπική ενδογαμία, καθ' όλο τον 18ο και 19ο αιώνα, περιόδους στις οποίες ο τόπος καταγωγής και η οικογενειακή ομάδα αποτελούσαν τους κυριότερους μηχανισμούς κοινωνικοποίησης και διαμόρφωσης ταυτότητας του ατόμου. Κατά συνέπεια, ερμηνεύοντας την ενδογαμία των Χιωτών μεγαλεμπόρων στη Μασσαλία, ο ερευνητής εύλογα θα αναρωτηθεί αν η ενδογαμία ήταν τοπική, θρησκευτική, κοινωνική, όλα ταυτοχρόνως, ή θα πρέπει να εξεταστεί κατά περίπτωση. Με άλλα λόγια, ο Χιώτης μεγαλέμπορος-επιχειρηματίας Μιχαήλ Πετροκόκκινος θα παντρεύει τη θυγατέρα του Χαρίκλεια με τον Θωμά Σκουλούδη επειδή κατάγεται και αυτός από τη Χίο ή επειδή ανήκει στην ίδια κοινωνική ομάδα; Την απάντηση μας την δίνει πάλι ο υιός Δημήτριος, που χωρίς να έχει διαβάσει Pierre Bourdieu, αναλύει τις δομές του οικογενειακού του «Habitus»: «Ο Θωμάς είναι καλύτερος από όσους άλλους μπορούσαμε να ευρούμεν. Είναι μεν η συγγένειά του, αλλά από το άλλο μέρος είναι νέος ζυπνός, σπουδασμένος, με καλήν ανατροφήν, με καπιτάλε κι όχι καθώς τον Κουβελά και τον Απαλύρα χωριάται καμωμένοι έμποροι από εσένα χωρίς σπουδήν, χωρίς ειλικρίνειαν και χωρίς χρήματα» (Σμύρνη, 9 Δεκεμβρίου 1843).

Τα πράγματα είναι ξεκάθαρα: ο Κουβελάς και ο Απαλύρας είναι κι αυτοί Χιώτες, αλλά δεν ανήκουν στη διεθνή επιχειρηματική κοινότητα που περιλαμ-

5. Nancy L. Green, «L'histoire comparative et le champ des études migratoires», *Annales E.S.C.*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990, σ. 1335-1350.

6. Βλ. Άννα Μανδυλαρά, «Έλληνες επιχειρηματίες στη Μασσαλία: Ιεραρχίες, δίπτυχα και η κουλτούρα του καθημερινού (1830-1900)», Στρογγυλή Τράπεζα: «Έλληνες της Μασσαλίας, χθες και σήμερα», Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1999.

βάνει, βέβαια, κυρίως Χιώτες, αλλά όχι κατ' αποκλειστικότητα. Η σύγκριση δε με τους Προτεστάντες και Εβραίους μεγαλεμπόρους-εφοπλιστές της ίδιας περιόδου στη Μασσαλία έδειξε αδρά τη σύγκλιση πρακτικών, στρατηγικών ή ακόμη και αυτού που θα ονομάζαμε «πνευματικό ορίζοντα» και, ταυτόχρονα, τη συνεχή αλλαγή αυτών των πρακτικών, των στρατηγικών και των νοοτροπιών σε στενή σχέση με τις εγχώριες και τις ευρύτερες ευρωπαϊκές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο γάμος του μεγάλο-επιχειρηματία και βιομηχάνου Ζαρίφη με την κόρη του γάλλου βιομηχάνου Terrin, στις αρχές του 20ού αιώνα, δεν αποτελεί παραβίαση οικογενειακού κώδικα, αλλά συγκεκριμένη επιλογή μέσα στο διευρυμένο πεδίο δικτύωσης του παλαιού κλειστού ελληνικού δικτύου.

Η ταυτόχρονη σύγκριση των Ελλήνων της Μασσαλίας με άλλες ομάδες που προέρχονταν από τους χώρους καταγωγής των μεταναστών, καθώς και με ομάδες που συμβίωναν στον τόπο εγκατάστασης, μας οδήγησε σε συνθετότερες αναγνώσεις της πραγματικότητας. Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν, χωρίς να τροποποιήσουν τη βασική μας πρόταση: μία πολυσυγκριτική ανάλυση ομάδων, δικτύωσης ακόμη και ατομικών διαδρομών των ελληνικών μεταναστών μεταξύ τους, αλλά και με παρόμοιες ομάδες. Η μελέτη αυτή θα μπορούσε να αποκαλύψει άγνωστα ζητήματα στην καρδιά κοινών τόπων, να επεξεργαστεί έννοιες που θα διευκόλυναν τη σύγκριση και να εμπλουτίσει την ήδη κορεσμένη θεματολογία⁷.

7. Αναφέρω, ενδεικτικά, μερικά από τα ζητήματα που θα μπορούσαν να απασχολήσουν την έρευνα: σχέσεις των μεταναστών με άλλες ομάδες (Αρμενίους, Εβραίους, Προτεστάντες, Ιταλούς στη Μασσαλία, κλπ.) μέσα από συγκεκριμένες δραστηριότητες, τρόποι ενσωμάτωσης στις χώρες εγκατάστασης, γενιές μεταναστών και αλλαγή επιχειρηματικής συμπεριφοράς, εσωτερικές ιεραρχίες, ενδο-κοινοτικές αντιπαράθεσεις, προσωρινές συμμαχίες, αναπαραστάσεις και απωθήσεις που αλλοιώνουν τις επίσημες ταυτότητες, ρητορεία του «απόδημου ελληνισμού» στην, εκ των υστέρων, κατασκευή ταυτότητων, κλπ.